

Hogyan referál az *itt* és a *most*?

A természetes nyelv indexikus kifejezéseinek csoportjába a klasszikus, formális szemantikai megközelítés szerint a következő szavak tartoznak: az *én*, *te*, *ő* egyes számú személyes névmások, az *ez* és az *az* mutató névmások, az *itt*, *ott*, *most*, *ma*, *tegnap* és *holnap* határozószók, valamint az *aktuális* és a *jelenlegi* melléknévek.¹ A referálás mechanizmusa alapján az indexikusok csoportja tiszta indexikusokra (pl. *én*, *itt*, *most*, *aktuális*) és valódi demonstratívumokra (pl. *ő*, *ez*, *az*) osztható. Az előbbiek a beszélő referáló szándékának közreműködése nélkül, automatikus módon referálnak, az utóbbiak viszont csak úgy képesek kiválasztani referenseiket, ha a beszélő egyértelművé teszi és rendelkezésére álló nyelvi vagy nyelven kívüli eszközökkel kifejezi tárgyakra vonatkozó demonstratív szándékát.

¹ Az indexikus kifejezések csoportjába sorolható szavak listája igen vitatott. E tanulmányban azt a szűkebb értelmezést követem, amit *Demonstratives* (1989) címmel megjelent úttörő munkájában Kaplan, az újabb irodalomban pedig Corazza (2004) vázolt fel. Némely magyar szakíró – például Tártai Szilárd (2000) és Laczkó Krisztina (2001) – az utóbbi időben a *deiktikus elem* terminussal jelölte a kontextusfüggő kifejezéseket. E terminus használata nem kifogásolható ugyan, de érdemes megjegyezni, hogy az elméleti kutatók többsége a természetes nyelv kifejezéseinek e csoportjára ma az *indexikus* kifejezést alkalmazza.

David Kaplan (1989) eredeti felfogása szerint az indexikusok jelentése három összetevőre bontható. Az egyik összetevő a propozíciós hozzájárulást kifejező tartalom. Egy indexikus tartalma a lehetséges értékelési körülmények függvényében változik. Azt, hogy egy beszélő propozicionális értelemben mit mond egy indexikussal, csak egy lehetséges értékelési körülmény vonatkozásában lehet kideríteni. Az *Én vonattal érkeztem* mondatban az *én* személyes névmás például más propozíciós tartalommal rendelkezik a w világállapot C kontextusában, mint a w_I világállapot C kontextusában, ha a w -beli beszélő nem azonos a w_I -beli beszélővel.

A propozíciós tartalom értékelése révén juthatunk el a jelentés másik összetevőjéhez, a kontextuális referenshez. Mivel az indexikusok csoportjába tartozó szavak mindegyike szinguláris kifejezésnek számít, a referensek rendszerint a kontextus paraméterei között felelhető egyedi tárgyakkal azonosíthatók. Ennek megfelelően egy adott C kontextusban az *én* személyes névmás referense egy i_c individuum, az *ez* mutató névmás referense a demonstratív módon azonosított o_c tárgy, és így tovább.

Az indexikusok jelentésének harmadik összetevője, a karakter többé-kevésbé megegyezik azzal, amit hagyományosan lexikalizált jelentésnek szoktunk nevezni. Formális nézőpontból tekintve a karakter nem jelenik meg a propozíciós tartalomban, viszont meghatározza, hogy a különböző kontextusokban milyen típusú tárgyakkal járulhat hozzá a propozíciós tartalomhoz egy adott indexikus. Ezért szokták az indexikusok karakterét kontextusokon értelmezett függvényekhez, illetve jelentésszabályokhoz hasonlítani. Az egyes szám első személyű személyes névmás karaktere megadható például a következő sematikus jelentésszabállyal: az *én* referense C -ben az az i_c individuum, aki beszél (vagy ír). Hasonlóképpen adhatjuk meg az egyes szám harmadik személyű személyes névmás karakterét is: az \bar{o} referense C -ben az az i_c individuum, akit a beszélő (vagy író) demonstratív módon azonosított. Amint látható, ez az eljárás egyaránt alkalmazható a tiszta indexikusok és a valódi demonstratívumok karakterére.

A jelentés egyes összetevői között fennálló formális összefüggést, azaz a karaktertől a referenshez vezető determinációs folyamatot az alábbi ábrával tehetjük szemléletessé (vö. Kaplan 1989: 506):

Karakter = kontextus \Rightarrow tartalom

Tartalom = értékelési körülmény (lehetséges világállapot) \Rightarrow referens

Mielőtt továbblépnénk gondolatmenetünkben, ezen a ponton röviden érintenünk kell a *kontextus* fogalmát. A mai szakirodalomban számos értelmezése létezik ennek az alapvető nyelvészeti fogalomnak. Elméleti elköteleződésüknek megfelelően egyes szerzők az episztemikus szempontú definíció mellett érvelnek. Az igazságértékek determinációja kapcsán Perry például és a szűk és a tág kontextus megkülönböztetését javasolja (Perry 1998). Mások kitanak a hagyományos értelemben vett grammatikai értelmezés mellett, különbséget téve a gondolat és használat kontextusa között (Schlenker 2004). A pragmatikai megközelítés hívei a fizikai környezetet is magába foglaló közös konverzációs alapnak tekintik a kontextust (Bach 2005).

Kaplan (1989), Predelli (2006) és a formális szemantika többi képviselője ezzel szemben absztrakt tárgynak fogja fel a kontextust. Kaplan definíciója szerint a kontextus néhány lényegi paraméter – egy lehetséges w világállapot, a nyelvhasználó i individuum, a t időbeli és a p térbeli pozíció – szekvenciájából áll.

A paraméterek szekvenciájára alapozott absztrakt kontextusfelfogásnak két alapvető elméleti következménye van. Az egyik következmény az, hogy a formális megközelítés hívei határozottan kizárják az indexikusok szemantikai elméletéből a hiányos kontextusokat (vö. Predelli 2006: 25). Véleményük szerint, ha megengednénk, hogy a paraméterek $\langle w, i, t, p \rangle$ szekvenciájából hiányozzon egy vagy több elem, akkor komoly logikai nehézségekkel kellene szembenéznünk.

Lássunk erre egy példát. A formális elméletben az *Én most itt vagyok* mondat egyetemesen igaz, azaz előfordulása minden lehetséges kontextusban igaz propozíciót fejez ki. Amennyiben megengednénk, hogy egy kontextus ne tartalmazza példának okáért az idő t vagy a tér p paraméterét,

úgy el kellene fogadnunk, hogy az *Én most itt vagyok* mondatnak bizonyos kontextusokban hamis előfordulása is lehetséges. Természetes logikai intuícioink viszont azt sugallják, hogy ez a mondat sohasem fejezhet ki hamis propozíciót. A formalisták szerint úgy oldhatjuk fel a feszültséget, ha elméletünket természetes intuícioinkhoz igazítva a hiánytalan $\langle w, i, t, p \rangle$ kontextusokra korlátozzuk.

A kontextus fogalma absztrakt értelmezésének másik következménye az, hogy az indexikusok szemantikai tulajdonságainak elemzésekor kizárólag az egyes szótípusok kontextusbeli előfordulását kell szem előtt tartanunk. A szópéldányok használata ugyanis konkrét cselekvésekhez kötődik, a cselekvések végrehajtása időt igényel, a cselekvéshez szükséges idő egyes esetekben pedig megváltoztathatja a kontextus releváns t paraméterét.

Nézzünk erre is egy szemléletes példát. Általánosan osztott vélemény, hogy a *Ha P, akkor P* formula érvényes következtetési séma. Ebből adódóan a séma konkrét változata, a *Ha ma sétálok, akkor ma sétálok* mondat is érvényes következtetésnek számít. Kaplan felfogása szerint egy elfogadható szemantikai elméletnek összhangban kell állnia az alapvető logikai törvényszerűségekkel, és meg kell őriznie az elemi következtetések érvényességét. Ha a szópéldányok használatára összpontosítana elméletünk, akkor ennek a követelménynek nem mindig tehetnénk eleget. Elképzelhetünk ugyanis egy olyan lehetséges C kontextust, amelyben a nyelvhasználó a *Ha ma sétálok, akkor ma sétálok* következtetés premisszáját az éjfél előtti pillanatokban, konklúzióját pedig az éjfél utáni pillanatokban mondja ki. Így elvileg előállhat az a különös helyzet, hogy a premisszában szereplő *ma* hétfőre, a konklúzióban szereplő *ma* pedig már keddre referál. Ha a mondatpéldány használója a konklúzió kimondásakor, kedd első pillanataiban már befejezte a sétálás cselekvését, a következtetés érvénytelenné válik. Mivel a konkrét beszédcselekvésre, azaz a szópéldányok használatára való hivatkozás efféle tartalmi bizonytalanságokat idézhet elő az elméletben, Kaplan azt javasolja, hogy különböztessük meg a ténylegesen kimondott szópéldányokat az absztrakt kontextusban előforduló szótípusoktól, az utóbbiakat tekintve az elemzés tulajdonképpeni tárgyának: „A logikának és a szemantikának nem a cselekvés esetlegességeivel, hanem a jelentés igazságával kell foglalkoznia” (Kaplan 1989: 584–85).

Újabb számos szemantikai és pragmatikai tanulmány foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy hogyan alakul a formális megközelítésben a *itt* és *most* határozószók elemzése (vö. García-Carpintero 1998, Recanati 2001, Corazza 2004, Bezuidenhout 2005, Atkin 2006). A fokozott érdeklődést talán az magyarázza, hogy e két indexikus karakterét nem lehet egyértelműen meghatározni a Kaplan által javasolt szemantikus eljárással. Az alábbiakban először röviden bemutatom az *itt* és *most* formális értelmezését, majd rámutatok annak szembevetendő hiányosságaira, végül pedig felvázolom az általam legvonzóbbnak tartott elemzési alternatívát.

Kaplan osztályozása szerint az *itt* és a *most* határozószó a tiszta indexikusok közé tartozik. Amint fentebb már említettük, a tiszta indexikusok egyik megkülönböztető tulajdonsága az automatikus referálás. Egy tiszta indexikus karaktere ezek szerint egy adott C kontextusban, egy lehetséges w világállapot vonatkozásában önmagában véve elegendő a referens egyértelmű kiválasztásához. Ha azt mondjuk: „önmagában véve”, az a jelen összefüggésben azt jelenti, hogy a karaktertől a referenshez vezető determinációs folyamatban nem kap szerepet a beszélő referáló szándéka. Az *itt* és a *most* sikeres referálásához egy kompetens beszélőnek tehát nem szükséges megjelenítenie tárgyakra vonatkozó demonstratív szándékát. Az *itt* automatikusan kontextuális előfordulásának helyére referál, a *most* pedig automatikusan kontextuális előfordulásának idejére referál. Ezt a törvényszerűséget tükrözik a megfelelő kaplani karakterek is:

itt: az *itt* referense C -ben a p_c térbeli pozíció.

most: a *most* referense C -ben a t_c időbeli pozíció.

Ha a karakterek mellett megadjuk az elemzés további körülményeit is, az előfordulás C kontextusának hiányzó paramétereit és az értékeléshez szükséges w világállapotot, arra a következtetésre juthatunk, hogy az *itt* és a *most* a formális elmélet álláspontjának megfelelően minden esetben egy konkrét tér-, illetve időbeli tárgyat választ ki referenseként.

Egyszerűsége és következetessége ellenére két tisztázatlan pontja is van ennek az elgondolásnak. Először is, nem egészen egyértelmű, milyen skála szerint kell értelmeznünk a karakterekben szereplő térbeli és időbeli pozíciót. Hol kezdődik, és hol végződik az a p_c térbeli pozíció, amelyre egy adott C kontextusban az *itt* referálhat? És meddig tarthat az a t_c időbeli pozíció, amire egy adott C kontextusban a *most* referálhat? Ezekre a kérdésekre a formális elmélet nem ad egyértelmű választ. Érdekes módon már Kaplan is megjegyezte, hogy „az ‘itt’ és a ‘most’ indexikusoknál bizonyos fokig meghatározatlan, hogy használatukkal milyen kiterjedésű térre és milyen terjedelmű időre lehet referálni” (Kaplan 1998: 491). Elméleti értelemben Kaplan nem tartotta lényegesnek e referenciális meghatározatlanságot, és fenntartotta megállapítását, amely szerint az *itt* és a *most* szótípusként a tiszta indexikusok közé sorolható.

A másik tisztázatlan pont az előfordulás C kontextusával függ össze. Könnyen előállhatnak ugyanis olyan sajátos szerkezetű, rendhagyó kontextusok, amelyekben a p_c és a t_c pozíció helyett a p_{c^*} és a t_{c^*} pozíció tekinthető az *itt* és a *most* referensének. Közismert példaként szolgálhat erre az esetre a telefonos üzenetrögzítők működése. Bizonyára mindenki jó néhányszor hallotta már a *Most nem vagyok itt, kérem, hagyjon üzenetet* mondatot. Tapasztalataink alapján természetesnek tartjuk, hogy ezt a mondatot az üzenetrögzítő tulajdonosának aktuális helyzetére vonatkoztassuk, és a telefonálás konvencióinak megfelelően igaz propozíciót kifejező mondatként értelmezzük. Ezt azért tehetjük meg, mert a mondat rögzítésekor fennálló eredeti t_c időbeli pozíciót az értelmezés aktuális t_{c^*} időbeli pozíciójával helyettesítjük. Mindez teljesen magától értetődő. A formális elmélet képviselőjének azonban szomat kell adnia egy zavarba ejtő körülményről. A *Most nem vagyok itt, kérem, hagyjon üzenetet* mondat típus előfordulása ugyanis egyetlen teljes $\langle w, i, t, p \rangle$ kontextusban sem lehetne igaz, hiszen a formális elmélet megszorítása szerint minden kontextusnak tartalmaznia kell a beszélő, az idő és a hely megfelelő paramétereit. Ebből következően értelmetlen lenne olyan kontextusra hivatkozni, amelynek aktuális paramétereit között nem szerepel a beszélő.

Kaplan számára talán kiutat jelenthetne ebből az ellentmondásos helyzetből, ha feladná azt a tézist, hogy az *itt* és a *most* konstans karakterrel rendelkezik, és a különböző típusú kontextusokban különböző karakterekhez kötné a referens kiválasztásának folyamatát. Többes karaktere alapján így az *itt* a $p_c, p_{c1}, p_{c2} \dots p_{cn}$ térbeli pozíciók kontextuális skálájáról, a *most* pedig a $t_c, t_{c1}, t_{c2} \dots t_{cn}$ időbeli pozíciók kontextuális skálájáról választhatná ki referenseit.

Ezzel a megoldással viszonylag egyszerűen lehetne kezelni az előbbieken említett nehézségeket. Egyszerű megszűnne a referált térbeli pozíció kiterjedését és a referált időbeli pozíció terjedelmét érintő referenciális bizonytalanság, mivel az egyes karakterek a tér és az idő egy-egy meghatározott, ám eltérő tulajdonságú tárgyával állnának kapcsolatban. Másrészt az üzenetrögzítők rendhagyó kontextusaihoz hasonló esetekben a p_c/p_{c^*} és a t_c/t_{c^*} helyettesítést a kontextus speciális feltételeihez szabott egyedi karakterekkel magyarázhatnánk. Példánkra visszatérve azt mondhatnánk tehát, hogy a *Most nem vagyok itt, kérem, hagyjon üzenetet* mondat rögzítésekor a *most* már eleve az értelmezés majdani t_{c^*} időbeli pozíciójára referál.

E módosított értelmezés természetesen felvetné azt a kérdést, hogy mi szabályozza egy adott C kontextusban a kommunikatív feltételeknek megfelelő karakter kiválasztását. Quentin Smith (1989), aki a példányelméleten belül dolgozott ki hasonló javaslatot, úgy látja, hogy a karakterek kiválasztását egy konstans metakarakter szabályozza.² A metakaraktert hozzávetőlegesen a következőképpen jellemezhetnénk: „Válaszd a beszéd körülményeinek leginkább megfelelő karaktert, ha egyértelműen

² A példányelmélet abban különbözik a formális megközelítéstől, hogy a szemantikai elemzés tárgyának az indexikusok kimondott vagy leírt példányait tekinti. Ez a különbség a karakterek leírásában is megjelenik:

itt: az *itt* τ példányának referense C -ben a p_c térbeli pozíció,

most: a *most* τ példányának referense C -ben a t_c időbeli pozíció.

Ezt a megközelítésmódot Reichenbach (1947) szóhasználata nyomán példányreflexív elméletnek is szokták nevezni.

azonosítani akarod azt a tárgyat, amire az *itt* és a *most* használatodban referál.” Smith felfogása szerint a kompetens anyanyelvi beszélők nyelvtanulásuk során elsajátítják ezt a metakaraktert, ezért tudnak például a *most* használatával jövőbeli eseményekre is sikeresen referálni.

A kaplani rendszerben a nyelvi képességeként értett metakarakternek persze nem lehetne könnyen helyet találni, lévén, hogy a karakterekhez hasonlóan a metakaraktert is kontextusokon értelmezett függvényként kellene definiálni. Egy internalizált nyelvi képességgel ezt nehezen lehetne megtenni. De nem csak ez teszi kétségessé a többes karakterre és a metakarakterre vonatkozó elképzelést. Tegyük fel, hogy az *itt* és a *most* valóban többes karakterű. Az elméleti egységesség követelménye miatt ekkor viszont mindegyik indexikusnak többes karakterrel kellene rendelkeznie. Meglátásom szerint igen körülményes lenne bizonyítani, hogy az *én* vagy az *aktuális* szavak is eltérő tulajdonságú referenseket választhatnak ki bizonyos kontextusokban.

A kérdés tehát továbbra is fennáll: mi teszi lehetővé, hogy az *itt* és a *most* bizonyos esetekben különböző tulajdonságú tér-, illetve időbeli pozíciókra referáljon? A formális keretelméleten belül valószínűleg csak egy koherens válasz adható erre a kérdésre: a beszélő tárgyakra vonatkozó demonstratív szándéka. Jelöljük d -vel a beszélők demonstratív szándékát. Definíciónk ekkor az alábbi formában adható meg:

itt: az *itt* referense C -ben a d_c demonstrációval azonosított p_c térbeli pozíció.

most: a *most* referense C -ben a d_c demonstrációval azonosított t_c időbeli pozíció.

Ha így határozzuk meg a referensek kiválasztására szolgáló szabályt, megtarthatjuk azt az értékes kaplani belátást, hogy a természetes nyelv indexikus kifejezései konstans karakterrel rendelkeznek. Ez a tézis megfelel hétköznapi nyelvérzékünknek is. Emellett összhangban maradunk Kaplan azon állításával is, hogy a valódi demonstratívumok jelentése – propozíciókhoz való hozzájárulása – szemantikailag aluldeterminált. Ahhoz, hogy egyértelművé váljon, mi az a tárgy, amire egy adott C kontextusban az *itt* és a *most* referál, szükség van a beszélői szándék hozzájárulására is. Kaplan elgondolását kiigazítva azt azonban le kell szögeznünk, hogy az *itt* és a *most* szótípusként nem a tiszta indexikusok, hanem a valódi demonstratívumok közé tartozik.

SZAKIRODALOM

- Atkin, Robert 2006. There’s No Place Like ‘Here’ and No Time Like ‘Now’. *American Philosophical Quarterly*. (Megjelenés előtt.)
- Bach, Kent 2005. Context ex Machina. In: Zoltán Szabó (ed.): *Semantics vs. Pragmatics*. Oxford University Press, 15–44.
- Bezuidenhout, Anne 2005. Indexicals and Perspectivals. *Facta Philosophica*, 7: 3–18.
- García-Carpintero, Manuel 1998. Indexicals as Token-Reflexives. *Mind*, 107: 530–64.
- Corazza, Eros 2004. *Reflecting the Mind*. Oxford, Clarendon Press.
- Kaplan, David 1989. Demonstratives. In: J. Almog–J. Perry–H. Wettstein (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press, 481–563.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* 125: 102–7.
- Perry, John 1998. Indexicals, Contexts and Unarticulated Constituents. In: Aliseda, A. et al. (eds.): *Computing Natural Language*. Stanford, CSLI, 1–11.
- Predelli, Stefano 2006. The Problem with Token-Reflexivity. *Synthese* 148: 5–29.
- Recanati, François 2001. Are ‘here’ and ‘now’ indexicals? *Texte* 127/8: 115–27.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York: Free Press.
- Schlenker, Philippe 2004. Context of Thought and Context of Utterance. *Mind & Language* 19: 279–304.
- Smith, Quentin 1989. The Multiple Uses of Indexicals. *Synthese* 78: 167–91.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–38.

SUMMARY

*Vecsey, Zoltán***What are the referents of ‘here’ and ‘there’?**

In his famous paper *Demonstratives* (1989), David Kaplan distinguished three components in the meaning of indexicals. The first component shows what is said in using a given indexical. This is the propositional contribution or content. The second component is identical with the referent of the indexical. The third component constrains the content in various possible contexts. He called this kind of meaning ‘character’. According to Kaplan, there are two kinds of context sensitive expressions: pure indexicals and true demonstratives. Pure indexicals refer automatically, whereas true demonstratives select their referent with the help of demonstrations. Contrary to Kaplan, I argue in this paper that the expression types ‘here’ and ‘now’ belong to the group of true demonstratives. I provide arguments supporting the view that their character must contain demonstrative elements.